

СТРУКТУРА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

УДК 159.9:378.124

О.В. Коломієць,
*Київський Національний
університет внутрішніх справ*

Пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного й культурного розвитку української держави є система освіти, у якій ключова роль належить учителю. Саме від його професіоналізму й компетентності, позиції та досвіду, педагогічної майстерності залежить успіх освітянської справи. Прийнята у березні 2002 року Кабінетом Міністрів та схвалена Президентом України Державна програма “Вчитель” зазначає, що саме через діяльність педагога реалізується державна політика, спрямована на зміцнення інтелектуального і духовного потенціалу нації, розвиток вітчизняної науки і техніки, збереження і примноження культурної спадщини українського суспільства. Про зростання ролі вчителя у сучасному світі свідчить і аналіз міжнародних документів (Міжнародні конференції з освіти в межах 45-ї сесії ЮНЕСКО (1996), 47-ї сесії ЮНЕСКО (2004); Всесвітня доповідь з освіти “Вчителі і навчання у світі, що змінюється” (1998) та ін.). У цих документах, зокрема, визначається, що сучасний учитель – носій освітніх і суспільних змін, людина, яка думає про зміни та інновації, як про своє життя.

З огляду на це особливого значення набуває проблема самореалізації викладача вищого навчального закладу як важлива умова особистісного розвитку молодшої людини, майбутнього професіонала.

Розробка проблеми самореалізації особистості в зарубіжній психології пов'язана з такими авторами, як А. Анг'ял, Ш. Бюлер, К. Гольдштейн, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін. У вітчизняній та російській психології проблема самоактуалізації та самореалізації як цілісного феномена фактично не розроблялася, але постійно перебувала в полі зору дослідників, розглядалися її окремі аспекти [1-3 та ін.]. Сьогодні активно виявляється інтерес до феномена самореалізації, осмислюються ідеї зарубіжних психологів, уживаються спроби усебічного вивчення та опису цього явища для різних сфер життєдіяльності людини [4-8 та ін.]. Однак, як показує аналіз наукових праць [4-8 та ін.], на сьогодні існує неоднозначне тлумачення сутності, джерел і критеріїв самореалізації, компонентів та її внутрішньої структури.

Оскільки одним з важливих аспектів вивчення проблеми самореалізації особистості є виділення її структурних компонентів, перед нами постає завдання – розкрити структуру

професійної самореалізації викладача вищого навчального закладу.

У сучасному суспільстві поступово відбувається поворот до людини як до індивідуальності, усе більше підкреслюється її активність у побудові власного життя і при цьому висувуються все більш високі вимоги до самостійності й ініціативи. Для саморозвитку й самореалізації у найскладніших соціально-економічних умовах сучасності людині необхідно вийти за межі суспільних стереотипів, загальноприйнятих оман, соціальних шаблонів і знайти своє місце у світі. Усе це призвело до збільшення кількості психологічних досліджень, присвячених саме проблемі самореалізації та самоактуалізації особистості [4-8]. У зв'язку з цим співвідношення понять “самоактуалізація” й “самореалізація” набуває особливої актуальності. У психологічній літературі існує така точка зору, що розбіжності в інтерпретації цих понять пов'язані з орієнтацією на внутрішній або зовнішній план існування особистості. У цьому сенсі термін “самоактуалізація” відображає процес у внутрішньому плані особистості, “самореалізація” – більшою мірою в зовнішньому [9].

Є. Є. Вахромов, уточнюючи співвідношення між цими поняттями, посилається на тлумачення з англійської мови слів “реалізація” та “актуалізація”. Реалізація (у тлумаченні Оксфордського словника) – це, насамперед, розумова (когнітивна) діяльність. Актуалізація означає діяльність як процес, що має речовинний результат, тобто, на думку автора, поняття самореалізації означає розумовий, когнітивний аспект діяльності, роботу у внутрішньому плані. Поняття самоактуалізації означає практичний аспект діяльності: вчинки й дії, спрямовані на виконання життєвого плану [10].

Незважаючи на суперечливість цих точок зору, переважна більшість вітчизняних та російських психологів [5; 6; 7; 10; 11 та ін.] переконані, що визначення цих понять дуже подібні за змістом. Вони обидва вказують на істинну, справжню реалізацію потенційних можливостей людини, а отже, можуть поставати синонімами.

Під самореалізацією нами розуміється процес здійснення потенціалу людини, який постійно розвивається, реалізація її індивідуальності за допомогою власних зусиль і взаємодії з іншими людьми.

Як показує аналіз психологічної літератури, сьогодні учені по-різному підходять до визначення структурних складових самореалізації особистості. Л. О. Коростильова у своїй структурно-функціональній моделі самореалізації особистості виділяє такі блоки: “хочу”, “можу”, “треба”, “ухвалення рішень” та “реалізація” [10]. На її думку, блок “хочу” містить інтереси, бажання, які спонукують людину до активності й задають “вищу планку можливостей самореалізації особистості”. Блок “можу” представлений самопізнанням своїх можливостей, самовідношенням і самооцінкою. Блок “треба” містить у собі саморегуляцію та уявлення про соціальний запит до своєї особистості. Як зазначає авторка, умовою вибору ефективної стратегії самореалізації є стійкий баланс, гармонія блоків “хочу”, “можу”, “треба”. У блоці “ухвалення рішень” здійснюється вибір і формування плану дій. Блок “реалізація” інтегрує в собі вплив усіх блоків моделі й залежно від отриманих результатів здійснює зворотний зв'язок у вигляді колекційного впливу. Результат ухвалення рішення співвідноситься із критеріями самореалізації, системою цінностей та витратами (інтелектуальними, емоційними, енергетичними, часовими), необхідними для його здійснення. На думку Л. О. Коростильової, модель самореалізації пронизана особистісними характеристиками. Особистісні характеристики виражені в блоках “хочу”, “можу”, “треба”. У блоці “ухвалення рішень” представлені інтегрально-особистісні характеристики (наприклад, образ світу). Окрім цього, модель обумовлена ціннісними орієнтаціями, смисложиттєвими настановами людини, її мотиваційно-потрібною сферою.

Г. К. Чернявська веде мову про три “блоки” внутрішніх рухів особистості до самореалізації: когнітивний, поведінковий, регулятивний [11]. До когнітивного блоку авторка відносить самовідчуття, самоспостереження, самопізнання та самооцінку. До поведінкового блоку належать самопідготовка, самоосвіта, самовиховання та саморозвиток. Регулятивний блок впливає на перші два блоки, стимулюючи самодіяльність особистості. До цього блоку належать самоконтроль та саморегуляція. На основі активності вона виділяє також зовнішню та внутрішню сторону процесу самореалізації, при цьому зовнішня – включає зовнішню активність людини (акти самодіяльності й творчості), внутрішня – охоплює внутрішньоособистісну активність (ціле і смислоутворення).

А. К. Маркова на основі аналізу емпіричних даних виділяє два компоненти самоактуалізації: прийняття інших (Я – інші) та автономність (Я – Я) [12]. При цьому автономність взаємозалежна зі самоприйняттям та спонтанністю поведінки. З одного боку, самоприйняття й спонтанність поведінки постають основними складовими автономності, оскільки, щоб поставати

автономним суб'єктом своєї поведінки, необхідно, насамперед, довіряти собі, приймати себе, незважаючи на недоліки, “дозволити собі бути собою в поведінці, а не таким, як очікують інші або навіть сама людина від себе” [12, с. 144]. З іншого боку, автономність – це основа для самосприйняття й спонтанності. Прийняття інших також важлива характеристика, оскільки реалізація людини відбувається лише серед інших людей, здобуває свій об'єктивний сенс у зв'язку з суспільством.

М. Б. Гасюк у своєму дослідженні [6] виявила, що структура самоактуалізації є складним психологічним утворенням, формуванню якого сприяє вік та підвищення рівня самоактуалізації. У найширшому сенсі цього слова авторка розуміє самореалізацію як атрибут будь-якого існування людини, оскільки будь-який вияв людини із зовні є реалізацією її можливостей та цілісної індивідуальності, у вузькому – самореалізація розуміється нею лише стосовно особистості, яка наділена якістю суб'єкта власної життєдіяльності, або стосовно індивідуальності, що розглядається як високий рівень розвитку особистості. Цю самореалізацію можна позначити як суб'єктну самореалізацію.

О. В. Кулешова на основі аналізу наукової літератури у своєму дослідженні [7] з'ясовує, що більшість дослідників проблеми самореалізації розуміють її лише у вузькому значенні. Людина в процесі суб'єктної самореалізації через свої власні зусилля розвиває й реалізує ті здібності, які відповідають її потребам і не суперечать її цінностям та смислам. У людини, що не досягла рівня суб'єктності, у її життєдіяльності також реалізуються здібності, якості, властивості, цінності тощо. Вона пропонує в такому випадку говорити про предсуб'єктну самореалізацію. Її особливостями будуть, по-перше, вияв можливостей здібностей людини, її цілісної індивідуальності, але при слабкому узгодженні з потребами, цінностями, смислами особистості, по-друге, стихійна реалізація здібностей, можливостей людини – на вимогу ситуації, під впливом інших людей або неусвідомлено. При цьому, на думку авторки, більшою мірою реалізується не індивідуальність людини, а її соціальна функція. З огляду на це вона виділяє два види процесу самореалізації особистості: предсуб'єктну (стихийну, ситуаційну) і суб'єктну (інтегративну).

Таким чином, аналізуючи своєрідність компонентної структури самореалізації особистості, яка описується дослідниками, можна зазначити, що незважаючи на певні розбіжності науковців щодо виділення структурних складових, вони все-таки однакові в тому, що вона є складним психологічним утворенням у структурі інтегральної індивідуальності, яке виконує систематизуючу функцію.

Людина реалізує себе протягом усього життя у різних сферах життєдіяльності, основною з яких є сфера професійної діяльності. У професійній діяльності полягають реальні можливості досягнення вершин людських прагнень, розкриття творчих потенцій [1]. "Праця є безумовно головним шляхом самореалізації особистості", – зазначає А. К. Маркова у своїй праці [12, с. 66].

Самореалізація педагогів нерозривно пов'язана з формуванням того або іншого стилю педагогічної діяльності. Пошук стилю, що оптимально відповідає вимогам та умовам діяльності і спілкування, буде виявом прагнення до самореалізації. Через стиль педагогічної діяльності педагог реалізується у професійній діяльності. Усе це знайшло своє вираження у виявленій нами на основі теоретичного аналізу літератури структурі професійної самореалізації викладачів вищих навчальних закладів. У ній ми виділяємо такі чотири компоненти: мотиваційно-смісловий, когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий. Торкаючись структури професійної самореалізації, що існує при виконанні педагогом професійної діяльності, насамперед необхідно визначити систему мотивів, цінностей, які спонукують людину до виконання конкретної професійної діяльності. Тому для нас значимим є саме мотиваційно-смісловий компонент у характеристиці професійної самореалізації викладачів. Сюди ми включаємо професійну мотивацію, ціннісні орієнтації, цілі й сенс життя педагогів. Ціннісні орієнтації належать до вищих властивостей особистості. Вони здатні адекватно регулювати поведінку і виявлятися в усіх сферах діяльності, є найважливішою сполучною ланкою між особистістю, її внутрішнім світом і навколишнім середовищем.

Сенс життя, система цінностей особистості, на думку К. О. Абульханової-Славської, активно впливає на вибір життєвих цінностей і зусиль особистості щодо їхнього досягнення [1]. Крім того, як відзначає Н. О. Асташова, у педагогічній діяльності прагнення до пошуку й реалізації сенсу життя повинно виступати як мотив діяльності й бути основним двигуном поведінки й розвитку особистості [13]. Л. О. Коростильова також розглядає мотиваційно-сміслову сферу як найбільш високий рівень, що детермінує процес самореалізації [9].

Когнітивний компонент самореалізації педагогів має кілька складових. До них належать система знань та уявлень про педагогічну діяльність (її цілі, завдання, дії, спроби і результат), уявлення про навколишній світ (картина світу), стосунки між людьми, власне життя, про себе у цілому і як професіонала, зокрема. Тобто це система знань та уявлень про власну індивідуальність. Крім цього, до когнітивного компонента ми включаємо і рівень інтелектуального розвитку.

Емоційно-ціннісний компонент представлений ставленням викладачів до себе у цілому, самореалізації, професійної діяльності та емоцій, що виникають в процесі виконання професійної діяльності. Емоційні стани і переживання є не лише регуляторами процесу самореалізації, але саме через них може здійснюватися розвиток індивідуальності, творчого потенціалу викладача.

Поведінковий компонент характеризують зовнішні вияви, певні дії. У першому випадку – це стиль педагогічної діяльності. У цілому дана структура пронизана особистісними особливостями, що обумовлюють процес самореалізації. Розвиваючи і реалізуючи себе, викладач керується певними особистісними конструктами. Самореалізація припускає здійснення ним своїх прагнень, задумів, планів, здібностей і потенціальних можливостей, спрямованих на подальший розвиток самого себе і навколишньої дійсності.

У процесі самореалізації педагог усвідомлює свої думки, емоційні стани, відносини, дії, стиль спілкування. Завдяки рефлексії він усвідомлює самого себе й те, як його сприймають інші. Як зазначає А. Г. Ісмаїлова, важливою складовою рефлексії є здатність до суб'єктивного контролю. Велике соціальне значення має почуття відповідальності за свої вчинки й дії (внутрішній локус контролю) [14]. Дослідження під керівництвом Л. І. Анциферової показують, що для людей із внутрішнім локусом контролю характерний високий рівень саморегуляції і перевага конструктивно перетворюючих стратегій поведінки. Тому рефлексивність, високий рівень суб'єктивного контролю і висока усвідомленість професійної діяльності будуть сприяти процесу самореалізації, удосконаленню стилів педагогічної діяльності викладачів [2]. Іншими словами, викладач значною мірою сам визначає свій професійний шлях, сутність та особливості власної самореалізації.

Таким чином, зміна індивідуальних особливостей викладачів, розвиток їхніх стилів педагогічної діяльності залежить від їхньої самореалізації. У той же час самореалізація викладачів визначається їхніми індивідуальними особливостями, які знаходять своє вираження у стилі педагогічної діяльності. Крім того, стиль педагогічної діяльності можна розглядати як процес і результат самореалізації, тобто стиль педагогічної діяльності й спосіб самореалізації, безпосередній процес вияву педагогом своїх індивідуальних особливостей. Поряд з цим, стиль спілкування постає й показником успішності й адекватності самореалізації викладачів. Це дозволяє стверджувати про стиль педагогічної діяльності як про поведінковий (зовнішній) бік процесу самореалізації викладачів у професійній діяльності.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Аналіз наукової літератури з проблем структурної організації самореалізації особистості свідчить, що незважаючи на певні розбіжності науковців щодо виділення структурних компонентів, дослідники переконані, що вона є складним психологічним утворенням у структурі інтегральної індивідуальності, яке виконує систематизуючу функцію.

2. Структура самореалізації викладача вищого навчального закладу включає такі компоненти: мотиваційно-смісловий, когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий.

3. Проведене дослідження не висчерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому подальші наукові розробки будуть спрямовані на виявлення взаємозв'язків компонентів самореалізації викладача вищого навчального закладу залежно від стилів його педагогічного спілкування, етапів професійного становлення тощо.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская, К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности / под ред. Л. И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1981. – С. 19-45.
2. Анцыферова, Л. И. К психологии личности как развивающейся системе / Л. И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности / под ред. Л. И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1981. – С. 3-19.
3. Моляко, В. А. Психологические проблемы творческой деятельности / В. А. Моляко. – К. : Общество “Знание”, 1990. – 16 с.
4. Боднар, М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію курсантської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / М. Б. Боднар / Інститут соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2004. – 216 с.

5. Вівчарик, Т. П. Психологічні механізми самореалізації жінки (на прикладі жіночої молоді, включеної у творчу професійну діяльність) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Т. П. Вівчарик / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 200 с.

6. Гасюк, М. Б. Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Гасюк М. Б. / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – 200 с.

7. Кульшова, О. В. Психологічні особливості особистісної самореалізації викладача вищого навчального закладу : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. В. Кулешова / Національна академія Державної прикордонної служби імені Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2007. – 179 с.

8. Сафін, О. Д. Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України : монографія / О. Д. Сафін, В. С. Сідак. – К. : Вид-во НА СБ України, 2004. – 178 с.

9. Коростылева, Л. А. Психология самореализации личности : брачно-семейные отношения / Л. А. Коростылева. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – 292 с.

10. Вахромов, Е. Е. Самоактуализация и жизненный путь человека / Е. Е. Вахромов // Прикладная психология и психоанализ. – 2001. – № 4. – С. 39-47.

11. Чернявская, Г. К. Личность : проблемы самореализации / Г. К. Чернявская // Социально-политический журнал. – 1996. – № 4. – С. 134-143.

12. Маркова, А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.

13. Асташова, Н. А. Учитель : проблема выбора и формирование ценностей / Н. А. Асташова. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Изд-во НПО “МОДЭК”, 2000. – 272 с.

14. Исмагилова, А. Г. Психология стиля педагогического общения : Полисистемное исследование : монография / А. Г. Исмагилова. – Пермь : Перм. гос. пед. ун-т, 2003. – 272 с.